

Keywords: traditional complex attire, Ukrainians of Podillya, East Podillyan local zone, classification, national costume, museum collections, body, belt, upper and shoulder clothes, headwear, shoes, adornment, belts, addition to the clothes.

УДК 027.6 (477.43/.44) «18/19»

О.Б. Айвазян

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про заснування та діяльність народних бібліотек на території Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: народна бібліотека, бібліотечна мережа, Подільська губернія.

Історія народних бібліотек Подільської губернії становить інтерес як одна з цікавих, але мало вивчених проблем бібліотекознавства та історії краю. Окремі напрацювання з даного питання здійснили подільські науковці О.М. Завальнюк та О.Б. Комарницький [1], Л.С. Лиса [2], В.С. Лозовий [3], В.С. Прокопчук [4], Т.Р. Соломонова [5], Ю.А. Хоптяр [6]. Дана публікація ставить за мету розглянути та узагальнити історичні факти про утворення та діяльність такого типу бібліотек, як народні бібліотеки, на теренах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Зародження та розвиток народних бібліотек були наслідком соціально-економічних реформ середини 60-х рр. XIX ст. Вже після 1861 р. зусилля суспільства та громадських організацій спрямовувалися переважно на розповсюдження грамотності, тому одним із важливих напрямів діяльності органів місцевого управління (а згодом і земств) була культурно-освітня робота. Вони сприяли відкриттю шкіл, завдяки яким у селах формувався прошарок грамотних людей. Великі надії місцеві громади покладали на безкоштовні бібліотеки-читальні, тобто народні бібліотеки, метою яких було поширення знань через читання. Народні бібліотеки – збірна назва (міські безкоштовні, народні читальні, громадські бібліотеки, громадські бібліотеки-читальні, народні сільські бібліотеки) загальнодоступних безплатних та почасти з незначною платнею бібліотек для широких верств трудового населення [7].

До революції 1917 р. на території Російської імперії існувало багато видів народних бібліотек. На території Подільської губернії більшість становили бібліотеки, засновані Комітетом піклування про народну тверезість, місцевими громадами (згодом – земствами) та бібліотеки товариств. Варто зазначити, що читальнею раніше називали читальний зал, а під бібліотекою розуміли сучасний абонемент, тобто видачу книг додому. Якщо в бібліотеці були і абонемент, і читальний зал, вживався термін «бібліотека-читальня». Термін «бібліотека» в статті вживається і в більш широкому значенні.

Нагляд за діяльністю народних бібліотек та бібліотек-читалень у досліджуваній період здійснювали три відомства: Міністерство внутрішніх справ (МВС), Міністерство народної освіти (МНО) та Духовне відомство. Останнє опікувалося народними книгозбірнями, що формувалися на базі церков та церковних шкіл. Поділ між іншими двома міністерствами був доволі умовним. Ті книгозбірні, які розташовувались в окремому приміщенні, знаходились у відомстві МВС і могли мати в структурі і абонемент, і читальний зал – так звані бібліотеки-читальні. Народні бібліотеки при школах знаходились у відомстві МНО і мали тільки бібліотеки без читалень.

Перші народні книгозбірні Подільської губернії почали утворюватися при школах. Як правило, вони існували при початкових навчальних закладах у повітових центрах. Перебуваючи на положенні шкільних бібліотек, вони виконували подвійні функції – з одного боку, забезпечували навчальний процес, з іншого – підвищували загальний освітній рівень народу, оскільки мали право публічного доступу до своїх фондів.

Комплектувалися народні бібліотеки лише дозволеною літературою – белетристичною, релігійною, історичною та природознавчою; обслуговували переважно дітей та підлітків [8]. З 1888 р. вчений комітет МНО став видавати списки дозволених книг (примірні каталоги), фільтруючи книжковий потік від «неблагонадійної інформації» [9, с. 10]. У 1890 р. міністром МВС були видані тимчасові правила для бібліотек, які знаходились у його відомстві, що значно погі-

ришило становище народних книгозбірень. Відмінили ці правила тільки 2 грудня 1905 р. для позашкільних бібліотек і 28 лютого 1906 р. – для пришкільних, що дозволяло народним бібліотекам комплектуватися більш різномірною літературою на рівні публічних книгозбірень. Були також зняті цензурні обмеження з української писемності: українські видавництва навіть отримали дозвіл на публікацію та розповсюдження по сільських та міських бібліотеках духовної літератури українською мовою, зокрема Євангелія, а також белетристичних та історичних книжок [10].

В 1912 р. становище народних бібліотек знову погіршало у зв'язку з виданням нових правил про шкільні бібліотеки. Згідно з ними, народні бібліотеки при початкових навчальних закладах могли відкриватися з дозволу директорів навчальних закладів та повітової училищної ради; до того ж, ці бібліотеки переходили у повне розпорядження навчальних закладів. Оскільки більша частина земських бібліотек розташовувалась у школах, то земства просто втрачали свої бібліотеки. Комплектування знову обмежувалось певними рамками, фактично було відроджено цензуру [9, с. 12].

Отже, діяльність народних книгозбірень жорстко регламентувалася низкою офіційних документів, спрямованих на тотальний контроль за їх роботою, що до революційних подій 1905–1907 рр. унеможливило комплектування україномовною літературою.

Одним із засновників народних книгозбірень, зокрема при навчальних закладах, був Комітет піклування про народну тверезість, який на Поділлі розпочав свою діяльність у 1896 р. За три роки на території Подільської губернії було відкрито 34 чайні-читальні, які мало виправдовували своє призначення. Переважна більшість відвідувачів чайних не могли використовувати читальні з причини неосвіченості; з іншої частини відвідувачів багато хто не заглядав до читалень через брак вільного часу, і тільки окремі особи переглядали книги та періодичні видання. Дещо кращою була справа з бібліотеками Комітету. Майже всі вони були відкриті при народних та церковнопарафіяльних школах для того, щоб уникнути зайвих витрат на оплату окремих приміщень і утримання бібліотекарів. Таких бібліотек було відкрито по губернії до 80-ти [11].

Фінансування комплектування книгозбірень було разовим у межах визначених коштів; незначне додаткове постачання літератури допускалося тільки через декілька років. На відкриття нових бібліотек витрачалися суми від 50 до 300 руб. залежно від кількості населення. Так, у 1899 р. на відкриття бібліотек в м. Купинь та с. Савинці Кам'янецького повіту було виділено по 300 руб., а на відкриття ще 4 бібліотек того ж повіту – 480 грн., по 120 руб. на кожен [12, арк. 3]. Основними статтями витрат були придбання книг та періодичних видань і заробітна плата бібліотекаря. На початку існування комітетських книгозбірень їх фінансування збільшувалося з року в рік. Якщо в 1899 р., наприклад, на утримання та розвиток книгозбірень Комітету Кам'янецького повіту було витрачено 855 руб., то в 1904 р. – вже 1190 руб. [12, арк. 64–82; 13, арк. 47–48; 14, арк. 9]. Але починаючи з 1907 р. через російсько-японську війну фінансування зменшилося, а з початком Першої світової війни 1914 р. практично припинилося, що призвело до занепаду бібліотек Комітету.

Комплектуванням бібліотек повітових комітетів опікувався Подільський губернський комітет, який розсилав по губернії нові видання, а також листи з рекомендаціями для придбання літератури, які надходили від різних організацій та осіб, як, наприклад, Санкт-Петербурзького товариства грамотності, головних редакторів газет та журналів, головного управління неокладних зборів, видавців та ін. Серед рекомендованих були виключно російськомовні видання різної тематики: «Великий страдалець за Родину – патриарх Гермоген» П. Росієва, «Година бед – година славы» К.А. Воєнського, брошури Твердохлебова «Бросай пить, дорогой русский народ», низка листівок для боротьби з алкоголізмом: Ф. Желтова «Перестань пить вино и угощай ним», Л. Толстого «Что делает вино с человеком» та ін. [15]. Основні періодичні видання повітові комітети також передплачували централізовано. Так, у 1900 р. для бібліотек волосних комітетів на весь наступний рік було підписано такі періодичні видання: «Вестник трезвости», «Деревня», «Крестьянское хозяйство», «Свет», «Сельский вестник», «Беседа» [16, арк. 30].

Кількісний склад фондів бібліотек Комітету був різним. У Кам'янецькому повіті, наприклад, фонд бібліотек 1904 р. становив 6 457 примірників, у середньому 465 книг на одну книгозбірню. Найбільше, понад 600 видань, було у бібліотеках містечок Городок, Оринін, Лянцкорунь, Врублевці. Найменший фонд – 147 книг – був у нещодавно відкритій бібліотеці с. Куява. 48,8% загального повітового фонду бібліотек Комітету становила художня література; 19,6% –

природнича та сільськогосподарська; 14% – література духовно-морального змісту [13, арк. 47–48]. Українська книга була практично відсутня у фондах народних книгозбірень Комітету піклування про народну тверезість.

Бібліотекарями працювали священики або вчителі шкіл, при яких знаходилися бібліотеки, іноді – завідувачі чайними або чиновники різного соціального статусу. Якщо 1900 р. серед завідувачих бібліотеками Кам'янецького повіту переважали чиновники (член Кам'янець-Подільської міської управи, управитель міською казною, бухгалтер, наглядач станції, присяжний повірений, надвірний радник, відставні військові – генерал-майор та полковник, начальник тюрми, два священики і протоієрей [16, арк. 20–21], то вже через чотири роки, в 1904 р., в тому ж Кам'янецькому повіті бібліотеками опікувалися 7 вчителів, 7 священиків і тільки 2 чиновники [13, арк. 1–4], що свідчить про поступовий перехід читалень з чайних до приміщень навчальних закладів, підлеглих МНО та Консисторії.

Вчителі та священики складали основну групу лекторів для народних читань, які на початку діяльності комітетів були дуже популярними серед народу, оскільки у селах був великий відсоток зовсім неграмотних або недостатньо грамотних селян, які не могли самостійно прочитати книгу. Народні читання, які супроводжувались світловими картинками, сприяли культурному розвитку найбільш відсталих верств населення, для яких книга і друковане слово були взагалі недоступні. В 1896 р. в одному тільки Гайсинському повіті було проведено 800 читань у 48 різних пунктах; в Літинському – 92 читання у 8 пунктах; у Вінницькому – в 19 пунктах [11].

Читання відбувалися у вихідні, перед святами, часто поєднувалися з виставами, хоровим співом. Зважаючи на масове відвідування таких заходів, влада виділяла кошти на придбання «чарівних ліхтарів», які були практично у всіх бібліотеках Комітету. Попри тотальний контроль і цензуру, місцева інтелігенція намагалася використовувати такі заходи для популяризації українських класиків та діячів культури. Так, у Вінницькому народному домі, хоч і нерегулярно, але з успіхом ставилися російські та українські п'єси, відбувалися концерти і майже завжди в залі бракувало вільних місць [2, с. 122].

Губернська бібліотечна мережа Комітету була нерівномірною. У Вінницькому, Кам'янецькому, Могилевському повітах кількість бібліотек постійно зростала. Краща динаміка спостерігалася у Вінницькому повіті, де в 1898 р. діяло 14 бібліотек, у 1899 р. – 25, у 1901 р. – 39, у 1902 р. – 57 [5, с. 182–183].

Починаючи з 1907 р. через вищезгадані події – російсько-японську війну та революції – діяльність комітетів почала занепадати. Пізніше більшість книжкових фондів бібліотек Комітету піклування про народну тверезість були передані тим книгозбірням, на базі яких вони існували, або бібліотекам, які існували у даному населеному пункті – училищним, церковнопарафіяльним, народним, сільським тощо.

Загалом відомо про існування в різні роки до 120 бібліотек Комітету піклування про народну тверезість у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилівському, Ушицькому, Летицькому, Балтському, Брацлавському, Проскурівському, Гайсинському та Літинському повітах. Найбільшими мережами бібліотек відзначалися Вінницький повіт – 57, Кам'янець-Подільський – 33, Могилівський – 16 закладів. Варто зазначити наявність народних домів, де, крім бібліотек, існували театри, відбувалися вистави, концерти, читання та інші заходи. Такі народні доми були побудовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могильові, Климовичах (Могилівський повіт), Ушиці, Літині.

Зробили свій внесок у справу організації народних бібліотек і земські організації, які після 1911 р. активізували свою діяльність з питань покращення справи народної освіти, якій підпорядковувалися і бібліотеки. На організацію перших 50 безкоштовних сільських павленківських бібліотек подільським губернським комітетом у справах земського господарства було асигновано, відповідно до витратного кошторису 1906 р., 7700 руб. Більше року з'ясовувався список книг, які увійдуть до цих бібліотек, та благонадійність їхнього змісту. Пізніше у зв'язку із закриттям Київського товариства грамотності близько семи років (до 1915 р.) тривало листування управи з Радою товариства грамотності щодо отримання нею 49 бібліотек (один комплект був надісланий раніше для прикладу та перевірки складу книг), які зберігалися на складі товариства, опечатаному поліцією 9 січня 1908 р. Так і не з'ясовано, чи отримала Подільська губернія ці книги [17]. З досліджених джерел відомо про існування павленківських книгозбірень у с. Новокостянтинів Літинського повіту (1903), м. Чорний острів (1912) та с. Малиничі Проскурівського повіту [1, с. 11].

Серед засновників народних бібліотек на селі, окрім вищезгаданих, найбільш активними були товариство грамотності і «Просвіта».

Бібліотеки товариства грамотності, яке проіснувало до 1908 р., відігравали важливу роль у народному просвітництві і, передусім, у популяризації української книги. Як правило, вони відкривали хати-читальні, які одночасно ставали й культурними центрами грамотності. Для сільських книгозбірень, заснованих Київським товариством грамотності, існували свої правила, згідно з якими вони засновувалися при церквах, опікунствах та братствах, волосних правліннях та при училищах церковнопарафіяльних шкіл, а також при училищах, підвідомчих Міністерству народної освіти. Такі книгозбірні забезпечувалися спочатку за рахунок товариства або за помірну плату; дозволялось також відпускати книги для новостворених бібліотек у кредит.

Створені бібліотеки ввірялися місцевим священикам, народним вчителям або окремим особам за обранням їй власника. Засновники бібліотеки визначали розмір плати за користування книгами – не більше 10 коп. на місяць. За книги відповідала бібліотека, де велися наступні облікові книги: каталог бібліотеки, книги для запису виданих книг та розписок в отриманні таких підписантами, дохідно-витратна книга. Отримані кошти витрачалися на подальше поповнення фонду, до складу якого могли входити тільки книги, затверджені для народного читання. Бібліотекареві дозволялося приймати кошти на пожертви і витратити їх на благоустрій книгозбірні, визначати порядок видачі літератури в читальню або додому [18]. Відомо про існування народних сільських бібліотек, заснованих Київським товариством грамотності, у таких селах губернії: Великі Мечети Балтського повіту (21.04.1906), Капустяни Брацлавського повіту (15.12.1907) та Олександрівка (9.08.1857), Степанівка (12.10.1901), Вища Кропивна Гайсинського повіту [1, с. 13].

Характерною ознакою бібліотек досліджуваного періоду є їх ідеологічна та виховна спрямованість. Прикладом такого піклування про освіченість народу можуть слугувати вуличні народні бібліотеки, або, як їх ще називали, карткові бібліотеки, метою яких було «розповсюдження в народі корисних та повчальних відомостей». Як відзначалося в газеті «Подільські губернські відомості», такі бібліотеки користувалися великою популярністю за кордоном і не були новиною в Росії, адже вони існували при окремих столичних церквах і монастирях і активно читалися народом, особливо у недільні та святкові дні.

Вулична бібліотека – це ряд коротеньких статейок різноманітної тематики у загальнодоступному викладенні, які розміщалися в особливих вітринах, у місцях найбільшого скупчення народу, як, наприклад, в шпиталях, лікарнях, міських управах, у тюрмах громадського та військового відомств, у казармах, на заводах та фабриках тощо [19].

Статистичні дані про кількість народних книгозбірень Подільської губернії різняться. Згідно з публікаціями О.М. Завальнюка, на теренах Подільської губернії 1912 р. існувало 53 народні бібліотеки [1, с. 14]. У журналі «Світло» за 1914 р. подається інформація про наявність в Подільській губернії у 1912 р. 70 народних (прилюдних) книгозбірень [20]. За твердженням російського історика К.І. Абрамова, статистичні дані по Росії та Україні того часу були значно занижені: загальна кількість цих закладів у 10–12 разів перевищувала цифри статистики, оскільки не було враховано численні бібліотеки навчальних закладів середньої освіти, церковні, відомчі, спеціалізовані бібліотеки різних відомств, культурно-просвітницьких установ та інших громадських організацій [21]. Те саме можна сказати і про статистичні дані по Подільській губернії, адже, за офіційними даними, тільки народних бібліотек Комітету піклування про народну тверезість було 120. Впливала на статистичні підрахунки і короткочасність існування таких бібліотечних пунктів. Рідко коли бібліотека діяла 5–10 років поспіль. Упродовж досліджуваного періоду одні книгозбірні виникали, інші припиняли своє існування, передаючи фонди до інших бібліотек. Тому дані можуть бути тільки приблизними. За нашими підрахунками, більш вірогідними є дані про існування на теренах Подільської губернії до 1917 р. 152 народних книгозбірень (бібліотеки товариств, у т. ч. й «Просвіти», Комітету піклування про народну тверезість, «павленківські»), які існували самостійно без шкільних, церковних та інших бібліотек, на базі яких також утворювалися народні книгозбірні.

У порівнянні з іншими регіонами України кількість земських бібліотек на Поділлі у 1910 р. була найменшою – всього 49 (1,2% від загальної кількості народних книгозбірень в Україні). На Волині було організовано найбільшу кількість бібліотек – 999 (24,4%), на Харківщині – 789, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88. Усього в Україні діяло 4 094 земські книгозбірні [22].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. народні бібліотеки Подільської губернії пройшли етап становлення та розвитку, відіграли значну роль в освіті народу, незважаючи на низку недоліків. Окрему сторінку історії бібліотечної справи на Поділлі становить діяльність товариства «Просвіта» зі створення народних бібліотек, які через книгу та інші масові заходи здійснювали пропаганду української мови, літератури, ідеологічну пропаганду за самостійність України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Завальнюк О.М. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Поділ., 2002. – Т. 2. – С. 3–15.
2. Лиса Л. Народний дім у Вінниці / Л. Лиса // Подільська старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. ред. Т.Р. Соломонова ; редкол. : Л.Р. Кароєва, К.І. Висоцька, Л.Д. Ерліх ; худож. А.М.Дикий. – Вінниця, 2003. – С. 116–125.
3. Лозовий В.С. Діяльність подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. / В.С. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Поділ., 1996. – С. 6–27.
4. Прокопчук В.С. Бібліотеки Хмельниччини : від заснування до наших днів / В.С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. / редкол. : П.Т. Тронько (голова), О.М. Завальнюк (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Поділ., 2009. – С. 3–39.
5. Соломонова Т.Р. Народні бібліотеки та читальні комітети піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т.Р. Соломонова // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2010. – С. 180–190. – (Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
6. Хоптяр Ю.А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-і рр. XIX ст. – початок XX ст.) / Ю.А. Хоптяр // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту : Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2001. – Т. 5 (7). – С. 310–317.
7. Шандра В.С. Народні бібліотеки / В.С. Шандра // Енциклопедія історії України. – К., 2010. – Т. 7. – С. 194.
8. Балака Д. Бібліотека в минулому. – К., 1927. – С. 108–109.
9. Матвеев М.Ю. Земские народные библиотеки в дореволюционной России : становление и развитие / М.Ю. Матвеев // История библиотек : сб. науч. тр. / РНБ. – СПб., 2000. – Вып. 3. – С. 9–12.
10. Дубровина Л.А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті / Л.А. Дубровина, О.С. Онищенко. – К., 2009. – С. 14–15.
11. Центральний державний архів України у Києві (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 629, спр. 636, арк. 21.
12. Державний архів Хмельницької області, ф. 125, оп. 1, спр. 8, арк. 3, арк. 64–82;
13. Там само, спр. 60, арк. 1–48.
14. Там само, спр. 102, арк. 9.
15. Там само, ф. 236, оп. 1, спр. 11, арк. 5–7, 9, 12, 20, 23, 45, 92, 93.
16. Там само, ф. 125, оп. 1, спр. 6, арк. 20–30.
17. Подольское губернское земство. Отчет по отделу народного образования за 1914 год. – Константиноград : тип. Ицковича, 1916. – С. 73–76.
18. ЦДАК, ф. 442, оп. 838, спр. 89, арк. 3.
19. Карточные народные библиотеки // Подольские губернские ведомости. – 1898. – № 156 (22 июля). – С. 3.
20. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – Кн. 9. – С. 78.
21. Абрамов К.И. История библиотечного дела в СССР : учебник / К.И. Абрамов. – М., 1980. – С. 104.
22. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т.І. Ківшар. – К., 1996. – С. 29.

Айвазян О.Б. НАРОДНЫЕ БИБЛИОТЕКИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье речь идет об основании и деятельности народных библиотек Подольской губернии в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: народная библиотека, библиотечная сеть, Подольская губерния.

Ajwazjan O.B. PUBLIC LIBRARIES IN PODILLIA PROVINCE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article tells about the founding and activities of public libraries in Podillia in the late XIX – early XX century.

Keywords: public library, library network, Podillia province.